

УКРАЇНСЬКІ ОСТАРБАЙТЕРИ – РОБОЧА СИЛА НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ

© Виздрик В.С., Мазур О.Я., 2005

Розглянуто становище українських остарбайтерів на примусових роботах у нацистській Німеччині та проаналізовано наслідки політики радянського уряду щодо цієї категорії населення.

Objected situation of Ukrainian ostarbaiters at force-works in nacistic Germany and analysed outcome Soviet Government politic for that category of people.

Примусова депортація в Німеччину працездатного населення торкнулося практично усього українського народу, майже кожної сім'ї. Завдання, яке поставлено для висвітлення цієї проблематики, полягає в об'єктивному дослідженні причин і механізмів гітлерівської депортації українського населення в роки війни та трагічних наслідків для української нації в цей період.

Окремі аспекти цієї проблеми знайшли своє відображення в історичній літературі, зокрема в наукових працях дослідників: Бондара В., Вербицького Г., Ковалю М., Пастушенка Т., Полян П., які опосередковано торкаються тематики згадуваного періоду [1].

На тлі швидкого зростання воєнно-промислового комплексу на Сході СРСР в кінці 1942 – на початку 1943 рр. дещо сповільнилось нарощування виробництва озброєння та боєприпасів у воєнному господарстві Німеччини внаслідок нестачі робочої сили через тотальну мобілізацію Вермахту. Погляди були направлені на залучення робочої сили з України та інших окупованих держав. Починаючи з серпня 1941 р., у східних окупованих областях запроваджувалася обов'язкова трудова повинність для місцевого населення. А вже 7 листопада 1941 р. на секретній нараді в Берліні рейхсміністр Герінг дав спеціальну вказівку щодо масового використання робочої сили, насамперед із східноєвропейських країн, насамперед з Радянського Союзу, для виконання тяжкої некваліфікованої роботи. Зокрема, було наголошено, що на цих людей можна розраховувати, оскільки вони виправдали себе під час здійснення індустріалізації СРСР. А вже в січні 1942 р. ним же було видано наказ, де говорилось, що “протягом найближчих місяців використання робочої сили набуває ще важливішого значення” [2].

Щодо України, то перша така спроба була здійснена ще восени 1941 р., коли намагалися вивезти з Кривого Рогу гірників до імперського об'єднання “Вугілля” у Рурі, де була необхідна їхня праця. Але очікуваного результату це не принесло, бо зголосилося їхати добровільно лише 6 тис. чоловік.

В кінці 1941 – на початку 1942 рр. було розгорнуто пропагандистську кампанію по налагодженню добровільного виїзду до Німеччини українського населення. На відповідних плакатах та листівках містилися обіцянки відносно високих заробітків, набуття хороших спеціальностей тощо. Після піврічного перебування вони мали б повернутися додому, отримати землю, різні пільги, а їхні сім'ї – матеріальну компенсацію. Необхідно зазначити, що німецькі сподівання частково виправдалися, особливо на перших порах. За даними окупаційної влади з районів Проскурова, Первомайська, Умані 80–90 % людей на початку 1942 р. завербувалися добровільно. Перший ешелон з України був відправлений до Німеччини в січні 1942 р., він супроводжувався пропагандистськими лозунгами та зупинками на перонах вокзалів, через які вони їхали, де проводилися агітаційні акції. Насамперед, багато людей стримувала перспектива тривалого розлучення з родинами. Щодо небажання українського населення виїжджати на працю до Німеччини, то воно чітко проявилось після того, як були зустрінуті перші остарбайтери, коли

обіцянки не збігалися з об'єктивною реальністю. Як засвідчують офіційні німецькі документи командувача військ оперативного тилового забезпечення, нормою під час перевезення було “недостатнє медичне обслуговування, погане харчування, брак води, можливості справляти нужду, погане ставлення німців та багато ін. ...” [3]. Відділ пропаганди міністерства східних окупованих областей повідомляв про загрозу зриву вербування через те, що “...з розповідей робітників, які повернулися через хворобу чи іншу непрацездатність додому, населення дізнається неспростованої правди про погане поводження...” [4]. Правду про умови перебування також містили листи завербованих до рейху. Так, із перевірених в червні 1943 р. цензурою листів 95 % містили негативні відгуки, і лише 0,5 % позитивні враження [5]. На середину 1942 р. лише 25–30 % німецьким властям вдається відправити від загально запланованої кількості робочої сили до Німеччини. І для забезпечення німецької економіки необхідною робочою силою уряд вжив примусові методи вербування. Для управління усіма трудовими ресурсами окупованих країн в березні 1942 р. було створено спеціальну установу “Імперське бюро для використання робочої сили” на чолі з Ф. Заукелем, гауляйтером Тюрінгії, обергрупенфюрером СС, який підпорядковувався особисто Гітлеру. Особлива увага була звернута на запровадження насильницької трудової мобілізації в окупованих районах СРСР; планувалося, що ці райони мусили поставити не менше $\frac{3}{4}$ потреб Німеччини в іноземній робочій силі. Передбачалася мобілізація людей обох статей у віці від 15 до 60 років. Розрахунки були такі, що одна тисяча остарбайтерів вивільняє для вермахту 100 солдатів. Так, у телеграмі рейхскомісару “Україна” Е. Коху від 31 березня 1942 р. Ф. Заукель писав: “Я прошу вас проводити вербування, за котре ви разом з комісіями є відповідальними переді мною, а також ужити з вашого боку всіх належних заходів у разі необхідності, навіть жорстке застосування трудової повинності...” [6]. За 1942–1943 рр. в Україні було відкрито 110 “бюро праці”, котрі проводили вербування робочої сили. Їхньою метою було мобілізувати на Сході більше 10 млн. чоловіків і жінок. Так, за спеціальним розпорядженням Верховного командування вермахту окупаційні війська в Україні були офіційно залучені до проведення операцій із примусовим захопленням й вивезенням великих мас людей у Німеччину. У повістках, які отримувало населення від вербувальних закладів, повідомлялося “...ви мусите з'явитися на комісію по вербовці робочої сили до Німеччини. За неявку суворо будете покарані аж до розстрілу...” [7]. У звіті відділу пропаганди вказувалось, що “350-тисячний робітник був святково відправлений, причому його сім'ї, поряд з подарунками, була передана дійна корова... До 31 липня 1942 року у Рейх виїхало 480 тисяч українських робітників з областей на схід від Дніпра” [8].

Великі втрати на “Східному фронті” на початку 1943 р. вимагали все нових мобілізацій до вермахту працездатного населення, насамперед чоловіків. Втрати гітлерівці намагалися компенсувати за рахунок робочої сили із окупованих територій. “...Тотальну мобілізацію мусить відчутти на собі передусім руський народ,” – висловлювався Геббельс [9]. Планувалося з окупованих територій СРСР вивезти понад 1 млн. чоловік з березня по червень 1943 р. Основна увага приділялася рейхскомісаріату “Україна”, як на густонаселену частину СРСР. Щодня необхідно було мобілізувати не менше, як 6 тис. чоловік.

Примусові методи вербування українського населення можна назвати такі:

– оголошення “про видачу продуктів харчування”, зібрання на “молодіжні гуляння” (перегляд кінофільмів, концерти тощо). Нерідко, потрапивши в облаву, люди давали знати про себе згодом, вже з території Німеччини. Так, у Лисичанську поліція блокувала приміщення місцевої організації “Просвіта” тоді, коли в основному молодь дивилася концерт. Учасників зібрання було відправлено на роботи до рейху;

– також примусова евакуація населення міст і сіл під час відступу німецьких військ з території Радянського Союзу. В директиві німецького командування говорилося: “...евакуація проходить під контролем німецьких окупаційних військ та місцевої поліції. Населення зобов'язане підкорятися розпорядженням поліції. Особи, які не підкоряються наказу й залишаються в населеному пункті..., розстрілюватимуться на місці” [10].

Людей збирали в колони по тисячу осіб і пішки тижнями гнали за сотні кілометрів від лінії фронту у приймальні табори. На перших порах робоча сила місцевого населення використовувалась

для виконання окопних та вантажних робіт, а далі – в економіці Німеччини. Так, наприклад, “евакуація” населення із Запоріжжя тривала 10 днів. Лише з 1 по 9 вересня 1943 р. в таборах, розташованих на території тилового району групи армій “Південь”, було розміщено близько 56 тис. чоловік. За даними штабів груп армій “Південь”, що знаходились на території України, за січень–лютий 1944 р. було насильно евакуйовано 284 тис. чоловік.

Загалом з України в її нинішніх межах було депортовано 2,4 млн. чоловік, або 48 % загальної кількості людей, вивезених з усіх окупованих районів СРСР. Найбільш масове вербування було із Донецької обл. – 252,2 тис. чол., Дніпропетровської обл. – 176,3 тис. чол., Полтавської обл. – 175 тис. чол., Запорізької обл. – 174,4 тис. чол., Львівської обл. (разом із Дрогобицькою обл.) – 170,4 тис. чол., тільки з Києва було вивезено біля 100 тис. чол. [11].

Не було жодної підпільної організації чи партизанського формування, котре б активно не проводило боротьбу проти вивезення населення на роботи до Німеччини. Активні дії проти таких методів вербування проводили як вояки УПА, так і радянські партизани. Методи їхнього спротиву були різні – від агітаційно-пропагандистської роботи до збройних нападів на вербувальні пункти, залізничні ешелони тощо. Активна боротьба проти депортації місцевого населення нацистською владою розпочалася з кінця 1942 р., коли з’явилися ознаки насильного вербування людей. Так, міністр східних окупованих областей А. Розенберг стверджував, що “Примусове рекрутування робочої сили для відправлення до Німеччини призводить до того, що збільшується перехід працездатного населення до партизанів” [12].

Майже за три роки депортації українські остарбайтери становили невеликий відсоток від 13 млн. загальної кількості іноземних робітників рейху, але побут, умови праці були набагато гіршими, ніж у голландців чи французів, словаків чи поляків. Хотілось би охарактеризувати становище українських остарбайтерів на примусових роботах у Німеччині. Після того як українське населення прибувало до рейху, людей поселяли в спеціальних таборах для розміщення депортованого населення різних країн (їх було двадцять). І уже з них людей відбирали для роботи в промисловості чи сільському господарстві, будівництві чи в сфері послуг. Життя остарбайтерів відразу ж після прибуття було строго підпорядковане інструкціям, розробленим гестапо. Кожному новоприбулому вручалася “пам’ятка” з правилами поведінки, які склалися в основному із обмежень: суворо заборонялося пересування поза табором, не дозволялося спілкуватися із місцевим населенням тощо. Кращі умови перебування та пристойне забезпечення мали ті, хто потрапляв у господарства до бауерів, власників дрібних підприємств, крамниць. Для робітників, які прибули із Сходу окупованих територій, німецькі власті запровадили знак – “OST” (Схід). Цей знак вони зобов’язані були носити на правому боці грудей. На великих державних підприємствах, будівництві українських робітників змушували працювати по 12–14 годин, де норми виробітку були високими, майже без відпусток. Найкраще письмове джерело, яке показує нам життя і побут українських остарбайтерів, – листи і листівки. Із листів остарбайтерів довідуємося: “наша житуха, як вам відомо, трохи лучча за вашу. Тільки що ми не пухнемо з голоду так як ви там, але ми опухаєм від роботи” (Михайленко Микола, Житомирська обл., с. Селище, 1943 р.), або в іронічному стилі “Часто гуляє ціпков Іван по спинній році” (Тимошенко Анна, Полтавська обл.) [13]. Розміри заробітної плати “остарбайтерів” коливалися від 5 до 60 марок на місяць. Але за гроші нічого істинного не можна було купити, крім пива. Використати зароблені кошти було важко, особливо на початку війни, карткова система у Німеччині виключала будь-яку можливість для наших співвітчизників. Легально придбати за гроші їжу, одяг, взуття було майже неможливо.

Щодо можливості листування, то діяла Deutsche Dienpost Ukraine – Німецька поштова служба в Україні. Саме ця служба займалася доставкою листів (на початку) і поштових карток примусово вивезених до Німеччини громадян України. Офіційно поштовий зв’язок остарбайтерів із рідними був дозволений лише з липня 1942 р. Кожному робітникові дозволялося писати по 2 посилення на місяць, виключно на поштових картках [14]. Сама листівка складалася з двох частин – на одній писав посилач, а інша призначалася для відповіді. Крім листівок, остарбайтерам дозволялося надсилати в обидва кінці мікропосилки вагою до 250 грамів. Вся кореспонденція проходила цензуру як з території України, так і з Німеччини. Особлива прискіпливість стосувалася лише

робітників із окупованих територій СРСР, крім українців, які проживали на території, що входила до дистрикту “Галичина”. А починаючи з 1943 р., цензура на кореспонденцію в окуповану Польщу, Богемію, Моравію, округ Білосток та Галичину не проводилась.

Становище остарбайтерів було незмінним аж до осені 1944 р., поки військові дії не перебралися на територію Німеччини. Відповідно змінювалося й ставлення німецьких господарів до найманих робітників. Як говорили остарбайтери, якщо раніше ненависть домінувала над страхом, то тепер було навпаки.

Після поступового звільнення території Німеччини від гітлерівських військ депортовані робітники потрапляли в зону бойових дій радянської армії. Тому здорових чоловіків одразу мобілізували до регулярних частин, а більшість жінок опинилася в прифронтовій зоні. Необхідно зазначити, що багато з них зазнали образ, знущань, навіть гвалтувань військовослужбовцями червоної армії. У багатьох остарбайтерів склалося враження, що вони нікому не потрібні і їх уже не визнають громадянами СРСР. Відразу по закінченні бойових дій за рішенням радянського уряду раднаркому СРСР була створена комісія у справах репатрійованих на чолі з генералом П. Голіковим. Вона займалася процесом повернення остербайтерів на територію СРСР. Близько 10 тис. військовослужбовців були задіяні у перевірці, виявленні та перевезенні репатріантів. Приймання та розподіл репатрійованих відбувалися в прикордонній зоні СРСР. Так, на території України було створено шість збірно-переселенських пунктів у таких містах, як Львів, Ковель, Володимир-Волинський, Рава-Руська, Самбір та Коломия, а також 70 обласних приймально-розподільчих пунктів. Ці розподільчі пункти багато в чому нагадували німецькі “робочі табори” [15]. Але найбільше гнітила недовіра радянської влади до людей, які не із своєї волі опинилися на роботах у нацистській Німеччині. З серпня по грудень 1945 р. через репатріаційні пункти пройшло 1 млн. 334 тис. чоловік, а до 1950 р. в Україну повернулося 1 млн. 850 тис. колишніх остарбайтерів [16]. За різними оцінками, від 150 до 500 тис. чоловік скористались можливістю залишитись на Заході. За деякими даними, по шести областях України, а саме: Житомирській, Кіровоградській, Кам’янець-Подільській, Львівській, Дрогобицькій та Київській не повернулося майже 30 % колишніх остарбайтерів.

Українці, які примусово працювали у Німеччині, отримали значно менші відшкодування, ніж інші європейські нації. Тому уряд повинен зробити все для того, щоб українське населення отримало компенсації нарівні з іншими народами, які були змушені працювати на нацистську Німеччину.

1. Бондар В. *Ost – тавро неволі.* – Кіровоград, 2000; Вербицький Г. *Почта остарбайтеров Второй мировой войны. Документы и переписка.* Hermitage Publishers. – М. 1996; Коваль М. *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)* – К., 1999; Пастушенко Т. *Листи як джерело вивчення проблеми українських “остарбайтерів” періоду Другої світової війни.* – С. 70–77 // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України.* – К., 2002. – Вип. 6.; Полян П. *Жертви двох диктатур (Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация).* – М., 1996. 2. *Нюрнбергський процес. Т.1.* – М., 1957 – С. 493. 3. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ), ф. 8, оп. 2, спр. 195, арк. 88.* 4. *Там же, спр. 476, арк. 1.* 5. Коваль М. *“Остарбайтеры” України – раби Гітлера: Українські робітники на примусовій праці у Німеччині // Українська думка.* – 1999. – 8 липня. 6. ЦДАВОВУ, ф. 3206, оп. 2, спр. 6, арк. 1. 7. *Там же, ф. 1, оп. 70, спр. 108, арк. 58.* 8. Косик В. *Україна в Другій світовій війні у документах: Зб. німецьких архівних матеріалів (1941–1942). Т.2 / Упор. В. Косик.* – Львів, 1998. – С. 239. 9. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 34, арк. 23. 10. *Там же, спр. 108, арк. 58.* 11. Коваль М. *“Остарбайтеры” України – раби Гітлера: Українські робітники на примусовій праці у Німеччині // Українська думка.* – 1999. – 5 серпня. 12. ЦДАВОВУ, ф. 8, оп. 2, спр. 189, арк. 5. 13. Коваль М. *Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)* – С. 179–182. 14. Вербицький Г. *Почта остарбайтеров Второй мировой войны.* – С. 71. 15. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1480, арк. 260. 16. Коваль М. *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах.* – С. 196.